

MƏHBUBƏ MƏMMƏDLİ
ADU

mmehbuba@gmail.com

R.Behbudov 134

SÖZLƏRİN VARIATIVLIYI HAQQINDA

Xülasə

Ənənəvi olaraq semantika mənanın öyrənilməsi kimi müəyyən edilir. Bu dilçilərin qəbul etdiyi tərifdir. Məlumdur ki, hazırda linqvokulturoloji termin çox istifadə olunur. Sözlər, daha dəqiqi təbii dilin işlədilməsi hansı kultürel növlərlə, yaxud fərqliliklərlə müşahidə olunur kimi məsələlər həmişə gündəmdə olub və dilçiləri düşündürüb. Dilimizdə işlədilən sözlərin variantlarının müəyyən olunması da belə mövzulardandır (1, s. 9).

Variantlıq problemi bir çox dillərdə ayrı-ayrı dövrlərdə fərqli şəkillərdə izah olunmuşdur. Xarici dilçilikdə variativlik probleminin öyrənilməsinə əsasən XX əsrin əvvəllərində başlanmışdır. Daha doğrusu, “variant” və “invariant” anlayışlarının fonologiya elmində araşdırılması fonem və onun səsli təzahürü bağlı olmuşdur. Qeyd olunan anlayışların dilçiliyə fonologiyadan daxil olması ilə ingilis, Amerika, Praqa dilçilik məktəblərində problemlə bağlı aparılan tədqiqatların əhatəsi daha da genişlənmişdir. İngilis alimi U.L.Çeyf variativlik məsələsindən bəhs edərkən daha çox formal məntiqdən çıxış etmiş müxtəlif səviyyələrdə variantların sözün xarici qabığında təzahür etməsi fikrini irəli sürmüşdür. Variativliklə bağlı araşdırmalar göstərdi ki, keçmiş Sovet dilçilik məktəbində L.Şerba, M.Panov, S.Ojeqov, Q.Torsuyev, Q.Stepanov və digər dilçilər variativlik probleminin ümumi nəzəri cəhətləri ilə bağlı tədqiqatlar aparmış, rus dilində variativliyin təzühür formalarını tədqiq etmişlər (2, s. 45).

Açar sözlər: variativlik, söz, məna, forma, semantika, praqmatika

Yaxın münasibətdə olan sözlər arasındakı semantik əlaqəni paradiqmatik, düzxətt boyunca gələn sözlər arasındakı əlaqəni isə sintaqmatik əlaqə adlandırırlar. C.Trier frazeoloji birləşmələri təşkil edən sözlər arasında paradiqmatik əlaqənin, V.Porziq isə sintaqmatik əlaqənin əhəmiyyətini vurğulayırdı (3, s. 10). Onlardan bir qədər fərqli tərzdə isə C.Förs fikir söyləyirdi. O yazırdı: “Frazoloji vahidin semantik və praqmatik mənası onu təşkil edən sözlərin birgə vəhdəti ilə təhlildə müəyyən oluna bilər”. O belə biz izah verir: *ass* (uzunqulaq) sözü fərqli idiomatik birləşmələrin tərkibində fərqli anlamlar yarada bilər. Məsələn, *to be a silly ass* “ağılsız olmaq”, *to cry as an ass* “bərkdən qışqırmaq” və s.

Paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələrdən danışan zaman ilk xatırladığımız məfhum F.de Sössürün “Dəyər” termini olur. Müəllif yazır ki, şahmat oyununda işlədilən fiqurların nədən hazırlanmasının önəmi yoxdur, əsas məsələ oyun zamanı fiqurların

lövə üzərində mövqeyidir. Həmin mövqeyə müvafiq olaraq “şah”ın və digər fiqurların dəyəri ortaya çıxır. F.de Sössür iddia edirdi ki, sözlər arasındakı əlaqəlilik təkcə sinonimlik və omonimliklə sübut olunmur. Məsələn, ingilis dilində *sheep* “qoyun” sözünün *ship* “gəmi” sözündən fərqli dəyəri var. F.de Sössür eyni mənanı ifadə edən sözlərin paradigmatik və sintaqmatik mənalara görə fərqli siniflərə bölünməsi fikrini belə əsaslandırır: ingilis dilində *fear*, *dread*, *be afraid of* və s. kimi qorxu bildirən sinonim sözlər mətn, yaxud diskurs daxilində fərqli anlamlar ifadə edə bilər (4, s. 78).

Sözlər arasında paradigmatik və sintaqmatik əlaqəlilik barədə V.fon Humboldtun da fikirləri vardır. V.fon Humboldt və onun ardıcılıarı iddia edirdilər ki, müxtəlif dillərdə müəyyən semantik sahələr tam fərqli şəkildə kateqoriyalaşa bilər. Məsələn, “əmi” sözü substansional olaraq dünyanın bütün xalqlarında atanın qardaşı mənasını ifadə etsə də, müxtəlif dillərdə o, müxtəlif cür adlandırılır (5, s. 34).

Sözlər arasında paradigmatik və sintaqmatik əlaqəlilik frazeoloji vahidləri təşkil edən sözlərdən arasında daha çox hiss edilir. Məlumdur ki, söz aydın şəkildə müəyyən olmuş linqvistik birləşmə deyil, o, həmçinin yazılı mətnə işlədilən konsept də deyildir. Xüsusilə frazeoloji vahidin tərkibində işlədilən sözlər məna ifadə edən məfhumlar hesab edilir. Danışq dilində sözü diqqətə çatdıran əsas siqnallardan biri vurğudur. Bir sözdə bir əsas vurğu ola bilər.

Sözün texniki termin kimi digər adı “leksem” adlanır. Lüğətlərdə sözlər leksem başlığı altında yığılır. Məsələn, *love* və *loved* sözləri üçün lüğətdə iki başlıq yoxdur. *Love* söz yazılır və buna uyğun olaraq digər yaranan sözlər meydana çıxır. Frazeoloji birləşmələri hissələrə bölmədən belə, onun daxilindəki elementləri müəyyən etmək olar. Lakin elementlərin ifadə etdikləri mənalara aydın anlamaqda problemlə üzlənmək olur. Bəzi sözləri elementlərə ayırdıqda bəzən hər hansı bir elementin mənası alınmaya da bilər (6, s. 11).

İngilis dilində söz formaları digər bir çox dillərdə olduğu kimi iki sinifə bölünə bilər. Birinci sinif mənalı söz formalarından ibarətdir. Məsələn, *man*, *came*, *green*, *badly* və s. Digər sinif isə mənasız söz formalarından məsələn, *the*, *of*, *and*, *to*, *if* və s. ibarətdir. Təbii ki, iki sinif arasındakı fərq hər zaman aydın müəyyən olunmuş hesab olunmur (1, s.46). Məsələn, O.Musayev *and*, *to* və s. kimi sözləri mənalı sözlər sinifinə aid edir (6, s. 2). (Bu ayrıca bir müzakirə mövzudur!). Əsirlər öncə yunan qrammatikləri; 19-cu əsrin sonlarında ingilis qrammatiki Henri Svit; daha sonra post-Blumfeld strukturalistləri; 1950-ci illərdə amerikalı dilçi C.C.Frayz və digərləri isə C.Layonsun irəli sürdüyü mənalı və mənasız sözlər sinifini qəbul edir (6, s.64). N.Xomski də genetativ qrammatikada bu nəzəriyyəni dəstəkləyir (5, s.252). O söz formasının açıq sinifi (open-class) və qapalı sinifi (close class) arasında fərqləri tutuşdurur (5, s.66). Bu nəzəriyyə də uzun illər qrammatik məktəblərin diqqətini cəlb etməkdədir. Mənalı sözlər və mənasız sözlər arasındakı fərqlərin hər biri öz məqsədinə xidmət edir. Necə ki, dilin qrammatikası ilə onun lüğəti, yaxud leksikonu arasında fərqliliklər öz məqsədlərinə xidmət edir.

Söz sadəcə yazılı mətnə yer dolduran termin deyil. O, məna ifadə edən məfhumdur. Danışq dilində sözü diqqətə çatdıran əsas siqnallardan biri vurğudur. Bir sözdə bir əsas vurğu ola bilər. Məsələn, *blackbird* tək bir söz kimi, *black bird* isə iki söz kimi deyil-

lır, digər mürəkkəb sözlər shóeblack, shóe-horn və shóe polish sözlərində olduğu kimi. Blumfild təklif edirdi ki, sözləri minimum sərbəst formalar hesab etmək lazımdır (4, s. 78). Yəni ayrılıqda rast gəlinə bilən ən kiçik forma. Amma bu təbii ki, sözü tək və ya ayrılıqda işlətdikdə nə nəzərdə tutulur ondan asılıdır. Çünki *the, is, by* və s. bu kimi sözləri normalda ayrılıqda işlətmirik. Bu sözləri mütləq digər söz, yaxud söz birləşmələri ilə bərabər istifadə edirik. Blumfild həmçinin təklif edirdi ki, sözdən daha kiçik vahid, mənalı vahid olan morfemə də diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, *blackberry* sözündə *-berry*, yaxud *Johnny* sözündə *-y* morfemləri. Daha sonra dilçilər məsələn, *loved* sözü kimi sözlərdə *love* və *--d* morfemlərinin müəyyənlişməsinə diqqəti yönəldirlər. Bu yerdə leksem ifadəsini də xatırlamaq yerinə düşər. Belə ki, sözün texniki termin kimi digər adı leksem adlanır. Lüğətlərdə sözlər leksem başlığı altında yığılır. Məsələn, *love* və *loved* sözləri üçün lüğətdə iki başlıq yoxdur. Ancaq *love* söz yazılır və buna uyğun olaraq digər yaranan sözlər meydana çıxır. Deməli, biz sözün mənasını ayrıca araşdırırıq və müstəqil qrammatik elementlərin məsələn, cəm forma, yaxud keçmiş zaman formalarını da ayrıca araşdırırıq. Sözü hissələrə bölmədən belə söz daxilində elementləri müəyyən etmək olar. Elementlərin ifadə etdikləri mənalı aydın anlamaqda problemlə üzlənmək olar. Bəzi sözləri elementlərə ayırdıqda bəzən hər hansı bir elementin mənası alınmaya da bilər. Məsələn, L.Blumfild *cranberry* (mərcanı, quşüzümü) sözündə olan *cran-* sözünün statusuna diqqəti çəkərək, qeyd edir ki, bu sözdə müstəqil məna yoxdu və ona digər sözlərdə rast gəlmək olmur. O, *strawberry* (çiylək) və *gooseberry* (motmutu) sözlərinə də diqqəti cəlb edərək qeyd edir ki, bu sözlərin *straw* (saman) və *goose* (qaz) sözləri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Yaxud *blackberry* (böyürtkən) sözündə *black-* (qara) sözünün bu mürəkkəb sözlə heç bir əlaqəsi olmadığı halda, *blackbird* (qaratoyuq) və *blackboard* (qara lövhə) sözlərində *black-* sözü öz mənasını saxlayır. *Greenfinch*, *bullfinch* və *chaffinch* sözləri maraqlı trio yaradır. Hər üçü *finch* (alaçəhrə) mənasını ifadə edir. *Greenfinch* sözündəki *green-* (yaşıl) onun rəngini müəyyən edir; *bullfinch* sözündəki *bull-* sözünün sözlə heç bir əlaqəsi yoxdur; *chaffinch* sözünün birinci elementi olan *chaf-* sözünün isə demək olar ki, heç mənasına rast gəlinmir. İngilis dilində çox sözlər *phonaesthetic* hesab olunur, bu cür sözlərin ancaq bir hissəsi məna barədə məlumat verir. Məsələn, *sl-* ilə başlayan bir çox sözləri çox hallarda *sürüşkən* “slippery” mənalı ifadə edən sözlər kimi qəbul etmək olar: *slide* (sürüşmək), *slip* (sürüşmək), *slither* (sürüşmək), *slush* (palçıq), *sluice* (sudaşıyan), *sludge* (xılt) və s. Yaxud *sl-* ilə başlayan digər qrup sözlər *alçaldıcı* (*təhqiredici*) mənalı ifadə edə bilər: *slattern* (pinti), *slut* (pinti), *sly* (hiyləgər), *slovenly* (pinti) və s. *Sk* – birləşməsi ilə başlayan sözlərin *səth*, *səthilik* kimi mənalı ifadə etdiyini görə bilərik: *skate* (səliqəsiz şəkildə sürüşmək; konki sürmək), *skimp* (səliqəsiz etmək), *skid* (maşının sürüşməsi), *skim* (səthlə yüngül və cəld sürüşmək), *skin* (səliqəsiz şəkildə soymaq) və s. Daha sonra *sn-*, *str-*, *sw-*, *tw-* və s. kimi sözlərin də mənalı ifadə etdiyini lüğətdən araşdırı bilərik. Eyni oxşar mənzərə ilə qarşılaşacağımızdan əminik. İndi isə *-ump* sonluğu ilə bitən sözlər siyahısını nəzərdən keçirək: *plump* (koppuş), *chump* (kötük), *rump* (bud əti), *kump* (kump), *lump* (iri daş parçası), *bump* (şiş-zərbədən sonra əmələ gələn), *stump* (kötük) və hətta bura *dump* (zibil yığını) və *mumps* (xanazır) sözlərini də əlavə

edə bilərik. Gördüyünüz kimi, sözlərin demək olar ki, hamısı eyni *dəyirmitəhər kütlə* (roundish mass) mənasını ifadə edir. Təbii ki, ingilis dilinin lüğət tərkibində bütün sözlər əks etdirdikləri mənalara belə fonoloji xüsusiyyətlə göstərmirlər. Söz daxilində tanıya biləcəyimiz semantik birləşmələrdə ardıcılıq deyilən bir şey yoxdur. Bu araşdırma bizi eyni sözün mənasının fərqli elementlərlə əks olunmasına aparıb çıxardır (3, s.38). Bu fərqliliyi S.Ulman şəffaf sözlər (transparent words) və şəffaf olmayan (tutqun, aydın olmayan) (opaque words) kimi ayırır (3, s.80). Şəffaf sözlər dilimizdə aydın ifadə olunur, yəni sözü təşkil edən hissələrdən, yaxud elementlərdən onun mənasını müəyyən etmək olur; şəffaf olmayan sözlər isə o sözlər hesab edilir ki, onların hissələrindən, onları təşkil edən elementlərdən onların mənalarını anlamaq olmur.

Bir çox dil-danışıq qarşılaşdırılması yazılı, yaxud şifahi izahından asılı olaraq işlədilir. Daha dəqiq onlar işlədildikləri kontekstdən asılı olaraq az və ya çox dərəcədə kulturoloji əlamətləri əks etdirərək istifadə olunur. Mənalara ifadəsi zamanı ontoloji ehtimallar, yəni bizim dünya haqqındakı ehtimallarımız da verdiyimiz məlumatda aparıcı rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Bloomfield L. Language. New York:Holt, and (1935) London: Allen and Unwin, 1933.
2. Brook G.L. Varieties of English. London: Macmillan, 2007.
3. Crystal D. English as a Global Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
4. Krapp G.P. The English Language in America. Vol.1. New York: York press,1925.
5. Veysalli F.Y. The bases of Linguistics. Studia Philologica. VI, Baku, Mutarcim, 2013.
6. Клоков В.Т. Спецкурсы по романской филологии: Сборник трудов. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, Вып.2, 2003.

Mammadli M.

On the variation of words Summary

The article deals with the variation of words. Traditionally, semantics is defined as the study of meaning. This is the definition adopted by linguists. It is well known that the term linguoculturological is often used. Words have always been on the agenda and the linguists have always been concerned with the use of cultured species or differences in the use of natural language. Determining the variants of words used in our language is one of these topics. The paradigmatic and probiotic relation between words is more pronounced than words that form phrases. It is well known that the word is not a clearly defined linguistic association, nor is it a concept used in written text. In particular, words used in the phraseological unit are considered to be meaningful concepts. One of the ma-

in signals that convey the word in spoken language is the accent. In one word, there can be one main accent. Many language-speaking gestures are used either in writing or in verbal explanation. It is used more accurately, reflecting more or less culturological signs, depending on the context in which they are used. It should be noted that ontological assumptions, that is, our assumptions about the world, play a leading role in the expression of meanings. Most of these ontological probabilities are culturally determined. In general, most natural-language conversations are expressed in a broader context.

Key words: variation, word, meaning, form, semantics, pragmatics

M.Мамедли

О вариации слов
Резюме

В статье рассматриваются варианты слов. Традиционно семантика определяется как изучение значения. Это определение принято лингвистами. Хорошо известно, что часто используется термин лингвокультурологический. Слова всегда были в повестке дня, и лингвисты всегда были обеспокоены использованием культивируемых видов или различий в использовании естественного языка. Определение вариантов слов, используемых в нашем языке, является одной из этих тем. Парадигматическая и пробиотическая связь между словами более выражена, чем слова, которые образуют фразы. Хорошо известно, что это слово не является четко определенной лингвистической ассоциацией и не используется в письменном тексте. В частности, слова, используемые в фразеологизме, считаются значимыми понятиями. Одним из основных сигналов, которые передают слово в разговорной речи, является акцент. Одним словом, может быть один главный акцент. Многие языковые жесты используются либо в письменной форме, либо в устном объяснении. Он используется более точно, отражая более или менее культурологические признаки, в зависимости от контекста, в котором они используются. Следует отметить, что онтологические предположения, то есть наши предположения о мире, играют ведущую роль в выражении значений. Большинство из этих онтологических вероятностей определяются культурой. В целом, большинство разговоров на естественном языке выражаются в более широком контексте.

Ключевые слова: вариация, слово, значение, форма, семантика, прагматика

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 01.12.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Xəyalə Əliyeva tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur